

УКРАЇНА В ПРОЕКТАХ СТВОРЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Пелагеша Н.Є. (м. Київ)

Анотація

В статті аналізується політика російської влади по відношенню до України в ХІХ столітті; стверджується, що агресивна антиукраїнська політика була спрямована на створення в Російській імперії російської національної ідентичності. Основними соціокультурними механізмами, спрямованими на досягнення цієї мети, були гомогенізація мовного та культурного просторів.

Ключові слова

НАЦІЯ, АНТИУКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА, ГОМОГЕНІЗАЦІЯ, КОНСТРУКТИВІЗМ, РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, СОЦІОКУЛЬТУРНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Вступ

Політика Російської імперської влади по відношенню до України та українського національного руху у вітчизняній науковій історичній та філософській літературі описана досить детально. Аналізуючи її, українські історики та етнополітологи задаються питанням, чому російська влада скористалася саме такими репресивними заходами, чого вона хотіли досягти та чого боялась. Характерною для більшості відповідей є інтерпретація тогочасних подій в рамках класичного примордіалістського підходу та твердження, що агресивна імперська політика Росії є закладеною в «національній ментальності», виступає іманентною характеристикою «російського національного психологічного складу» або «національного характеру». Таке розуміння суті етнонаціональних відносин є досить спірним в зв'язку з тим, що ні одна з дефініцій, як то ментальність або психологічний склад, не працює з причини існування занадто великої кількості виключень з правил. До того ж, залишається абсолютно незрозумілим: хто був суб'єктом здійснення антиукраїнської політики: росіяни, як етнічна спільнота, чи росіяни, як нація.

Мета

В даній статті ми маємо на меті представити етнонаціональну політику Росії по відношенню до України в дещо іншій інтерпретації, а саме з точки зору поснекласичного конструктивістського підходу, який розробляється Е. Гелнером, Е. Хобсбаумом, Б. Андерсеном, А. Міллером, Т. Воропай та ін. Ми будемо стверджувати, що всі дії російської влади по відношенню до України як у минулому, так і сьогодні, можна класифікувати, як намагання створити російську національну ідентичність на теренах Російської імперії. Актуальність цього дослідження полягає в тому, що сучасна Росія не відмовилася від спроб створення національної ідентичності і на теренах своїх колишніх колоній в тому числі. Саме на це спрямована сучасна агресивна зовнішня

гуманітарна політики Росії, що веде до посилення в Україні тенденцій сепаратизму.

Обговорення проблеми

Головна лінія розмежування між примордіальним та постнекласичним підходами лежить в питанні про реальність нації: чи є нація природною даністю, чи вона являє собою продукт уяви, яка конструюється на основі різного роду дискурсивних практик.

Загальну позицію конструктивістів можна сформулювати наступним чином: нація не є древньою чи довічною природною даністю (або майже матеріальною субстанцією, як у примордіалістів), а являє собою продукт економічних змін, утворення сучасних бюрократичних держав, становлення системи спільної стандартизованої освіти (аудіо-візуального капіталізму сьогодні). Як зазначає Є. Хобсбаум, «в нашому світі, де приблизно з 180 держав, мабуть, не більш ніж десяток не без застережень могли б претендувати на те, що їх громадяни належать до однієї етнічної чи мовної групи» [9,195]. Фактично всі конструктивісти приходять до висновку про те, що «національна ідентичність не є продуктом розвитку етнічних спільностей. Вона має свою власну основу ідентифікації в вигляді політичних спільностей громадян. Жодна з націй не володіла на момент своєї появи спільністю культурних ознак (мова, традиції, звичаї і т. д.). Нації завжди являли собою полікультурні та поліетнічні утворення [1, 15].

У відповідності з конструктивістським підходом, нація та національна ідентичність є дискурсивними формаціями, що конструюється за допомогою медіа в цілеспрямованій державній культурній політиці, а національна ідентичність є нарративом та перфомансом, за допомогою яких можна дати відповідь на питання про те «Чим ми є?» та «Чого хоче колективний суб'єкт?». На думку одного з ідеологів конструктивізму Б. Андерсена, головним засобом, що сприяв становленню нового типу спільності, тобто нації, є «печатний капіталізм, який відкрив для швидко зростаючої кількості людей можливість усвідомити самих себе та зв'язати себе з іншими людьми принципово новими способами [2, 57]. Взаємодія системи виробництва та виробничих відносин (капіталізму) та технології комунікації (печатне слово) заклали основи становлення національної самосвідомості. Капіталізм створив систему печатних мов, механічно відтворюваних, і здатних до поширення за допомогою ринку. Печатні мови створили передумови для формування національної свідомості та становлення сучасних націй трьома способами. 1) Печатні мови заклали основи національної свідомості, створивши уніфіковані поля обміну та комунікації, які знаходились нижче латини, але вище місцевих розмовних мов» [2, 58]. Уніфікація печатної мови, комунікація через печатне слово сприяли створенню певної спільності читацького кола, що і стало зародком національної уявної спільноти. 2) Печатний капіталізм надав мові нову стійкість, яка в довгостроковій перспективі допомогла вибудувати образ

древності [2, 67], тобто вкоренити націю в історії. Уявлення про вкоріненість нації в історії стало згодом одним з домінуючих принципів націоналізму. 3) Печатний капіталізм створив нові мови – мови влади, які відрізнялись від попередніх «адміністративних говорів». Потрібно відмітити, що застивання печатних мов та диференціація їх статусу, на думку Б.Андерсена, було процесом неусвідомленим, викликаним взаємодією капіталізму, технології та людської мовної різноманітності. Однак дані моделі становлення національних мов і націй як таких стали зразками для наслідування «і там, де це було вигідно, могли свідомо експлуатуватися в дусі Макіавеллі» [2, 68].

Як вважає Г. А. Філатов, «Лише в кінці 19 – на початку 20 століття Росія підійшла до реалізації проекту створення держави-нації, чому передувала модерністська зміна внутрішньої етнополітики в сторону більшої асиміляції. В рамках нової стратегії поєднувались два підходи: по-перше, етнічний - примусова русифікація Росії через використання механізмів інституціонально-адміністративної інтеграції та етнокультурної асиміляції, по-друге, громадянський, тобто соціально-політична модернізація російського суспільства за ліберально-демократичними зразками, побудова громадянського суспільства» [3, 45]. Очевидно, що саме розвиток капіталізму в Росії об'єктивно вимагав модернізації суспільства: розширення системи освіти, ліквідації традиційної для аграрних суспільств дистанції між культурною елітою та основною масою населення, формування єдиної колективної ідентичності. На фоні розвитку капіталізму в Європі, і на території самої Російської імперії консолідація російського суспільства відбувалася навколо ідеї нації [6, 42]. Як вважає А. Міллер, дії Російської влади по відношенню до України були частиною великого імперського (або загальноросійського національного) проекту, спрямованого на побудову в Російській імперії єдиної національної ідентичності на основі російського титульного етносу [4]. Отже, враховуючи таку точку зору, можна виділити соціокультурні механізми реалізації цієї політики, які використовувалися задля досягнення поставленої мети.

Першим та найголовнішим таким механізмом був, за Андерсеном, «печатний капіталізм», що розвивався в Російській імперії уже в кінці XVIII ст. Завдяки поширенню видавничої справи починають масово вироблятися книги, газети, журнали, що стають першими продуктами масового споживання. В пореформенній Росії збільшується число типографій з 300 в 1864 році до більш ніж 1000 в 1894. До середини 90-х років в середньому виходить більше 100 щоденних газет. Таким чином, розвиток ринку преси сприяє створенню читацького кола, як основи «уявлюваної спільноти» нації. В Росії, як відмічає А. Міллер, формування громадськості, суспільної думки та ринку преси стало можливим головним чином після реформ Олександра II. Саме у публічній сфері, тобто в освіченому середовищі, обговорюються, формуються та

відтворюються образи нації та концепції національних інтересів. Ці публічні сфери можна назвати простором формування націоналістичних дискурсів. В «читацьких колах 19 століття, особливо другої його половини, йде процес виробництва концепцій чи проектів «ідеального отечества» [4, 90]. Період 30-40-х років та дискусію між західниками та слов'янофілами можна вважати однією з відправних точок розвитку націоналістичного руху в Російській імперії. З їх полеміки в другій половині 20 століття виростає широкий комплекс ідей про російську націю і засоби її формування, тобто трансформації імперії в національну державу.

Для будь-якого нарративу про національну ідентичність основним елементом є міф про початок, предків народу. Як зазначає А.В. Лукіна, слов'янофіли вибудовують генеалогію російської нації, починаючи з скіфів. Слов'янський з'їзд, який відбувся в 1867 році, сформулював новий базис для національної ідентичності. Він був присвячений тисячоліттю слов'янської писемності та літургії та дню пам'яті Кирила та Мефодія [5, 89]. Таким чином, в панславістському нарративі часові та просторові кордони російської нації виносились далеко за межі російського простору та офіційної російської історії. Слов'янський з'їзд став грандіозним перфомансом, який розіграв відновлення початкової єдності всіх слов'ян та підкреслив візуальними та вербальними техніками слов'янську ідентичність росіян. Центральним візуальним символом всіх урочистих заходів були розміщені щити з знаменними датами слов'янської та російської історії. Російська історія вписувалась в загальнослов'янську, підкреслювала слов'янство росіян та вкоріненість росіян як нації в історії слов'янській. Ще одним аспектом всіх торжеств, пов'язаних з іменами Кирила та Мефодія, стала постійна актуалізація тези про мовну єдність слов'ян. Мова та уніфікація розмовних говорів, якщо згадати Б. Андерсена, були основними умовами виникнення нації. Організатори з'їзду кожен раз підкреслювали необхідність уніфікації мови, наполегливо пропонуючи всім слов'янським народам прийняти російську мову як загальнозрозумілу. Слов'янський з'їзд став перфомансом національної ідентичності та одночасно ефективним способом її утвердження [5, 91].

Що стосується західників, то вони створюють інший нарратив національної ідентичності, що вписує Росію та росіян в конгломерат європейських народів та європейську історію. Для західників, «нація» ставала необхідною ознакою прогресу в формуванні громадянського суспільства. У відповідності з В.Г. Белінським, формування нації можливе тільки по мірі «звільнення» народу від його «природної безпосередності», тобто через модернізацію та раціональну освіту європейського типу [8, 192]. Процес виходу з «природної безпосередності» починався, на думку західників, з реформ Петра I. Початком російської нації, таким чином є Петровський період, коли з

запізненням, Росія вписується в хід світової – європейської історії і прогресу [5, 93].

Спонукала підйом суспільної думки поразка в Кримській війні. Разом з суспільною думкою піднялася і «нація, як категорія відсталості Росії та могутності її переможців» [4, 95]. Націю стали вважати неминучим принципом як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Польське повстання поставило під питання державну цілісність Росії. Підйом українського націоналізму також загрожував цілісності імперії, яка в суспільній свідомості сприймалась як національна держава, і українці, яких називали «малоросами», являли собою частиною загальнооруської нації, що тільки-но говорить на дещо іншому мові, оскільки теза про початкову єдність Великої та Малої Русі, сягаючи корінням Київської русі, стала ключовим елементом багатьох історичних текстів – від Н. Карамзіна до М. Соловйова. Таким чином, і білоруси, і малороси включалися в етнічне ядро імперії, яке й повинно було стати основою для перетворення імперії в національну державу [6, 59]. Як реакція на повстання в Польщі і розвиток польського націоналізму, в суспільстві народжується теорія панславізму, формулюючи свій варіант російської національної ідентичності.

Як показують Є. Гелнер, Б. Андерсен, О. Багер та В. Дейч, іншим соціокультурним механізмом, спрямованим на виробництво «уявленої спільноти» є розвиток освіти та літератури. За Е. Гелнером, «для виробництва національної ідентичності потрібен спеціальний завод. Назва цього заводу – національна освітня та комунікативна система. Її єдиним надійним оберігачем та захисником є держава» [7, 86]. Головною функцією школи є утвердження загальної колективної ідентичності, і, в кінці кінців об'єднання розрізнених етнічних та класових груп в єдине ціле. Саме через школу, через систему загальної стандартизованої освіти досягається ефект гомогенного суспільства із стандартизованою культурою. Об'єднання та гомогенізація суспільства, які починаються в школі, продовжуються через армію, загальну військову повинність та демократичні інститути (зібрання, союзи, печать, загальне виборче право та ін.) Слідуючи за М. Фуко, ми розглядаємо знання як засіб здійснення влади і контролю над підвладним населенням та формування гомогенного та прозорого колективного суб'єкту. Система освітніх інститутів (школи, гімназії, інститути, університети) є, таким чином, засобом гомогенізації, об'єднання суспільства навколо загальної ідеї – ідеї нації, тобто засобом формування національної ідентичності. «Гігантська дорога система освіти перероблює весь людський матеріал, який в майбутньому має влитися в суспільство, перетворюючи цю біологічну сировину в соціально-прийнятний культурний продукт» [10, 159].

Стандартизація мови обумовлює введення предметів національної мови та національної літератури в програми освітніх закладів. Саме

через літературу засвоюються правила та норми літературної мови, яка повинна витіснити діалекти. Література в свідомості учнів вибудовує цілий рід образів та понять, пов'язаних з рідною країною, що створює поряд з газетами та журналами, відчуття належності кожної людини до уявлюваної спільноти. Саме література XIX століття, як в країнах Європи, так і в Росії ввійшла в історію під назвою національної класики та була введена в якості національної програми шкільної освіти.

Протягом XIX століття Російська імперія також вирішувала проблему консолідації суспільства, і перш за все, проблему включення основної маси селянського населення центру та етнічних околиць імперії в національну державу та розширення загальної ідентичності через систему освітніх закладів та уніфікацію мови. Реформи освіти, які періодично проводилися протягом XIX століття, сприяли розширенню кола освіченої публіки. За 10 років існування земських установ (1864-1874) було відкрито 10 тисяч земських початкових шкіл [6, 56]. Крім того, за ініціативою земств з'являються форми позашкільної освіти, такі як недільні школи, які вперше з'явилися в Києві в 1857 році, а потім у Москві, Петербурзі та багатьох губернських містах.

Третім механізмом є розширення сфери впливу та уніфікація російської мови. Яскравими свідцтвами цього процесу є заснування Московської лінгвістичної школи Ф.Ф. Фортунатовим, Петербурзької школи славістів І.І. Срезневським, метою яких було збирання та вивчення російської та старослов'янської мов та діалектів. Їх метою була класифікація мовного різноманіття імперії, «консервація-музеїзація» діалектів як застарілих та неприйнятних засобів комунікації, утвердження «правильної» мови, наприклад, через видання творів А.Пушкіна та «Толкового словаря живого великорусского языка» В.И. Даля.

Російська мова - єдина слов'янська мова, яка виконувала функцію офіційної мови в величезній імперії, а значить експансіоністські, асиміляторські позиції російської мови були підтримані всією могутністю державних інститутів та всіма перевагами, які випливали з володіння російською мовою. Починаючи з 60-х років XIX століття і до початку XX-го століття, постійно робляться спроби введення російської мови в якості мови викладання в початкових народних школах в Україні, Білорусії та Прибалтійських провінціях. Тобто фактично відбувається поступовий процес русифікації різноманітної за етнічним та лінгвістичним складом території імперії. В 1863 році прийнятий Валуєвський циркуляр про «призупинення випуску в світ масової літератури на малоросійській мові (за виключенням художніх творів)». Аналогічне обмеження було накладене на білоруський «говір», що став все частіше кваліфікуватися як «вульгарний жаргон». В 1870-х роках виходить «Емський указ», за яким всі видання на українській мові, повинні були проходити через головне управління у справах друку.

Таким чином, протягом другої половини XIX століття через систему освіти відбувається процес акультурації (або внутрішньої колонізації)

великого селянського населення центру та периферії та русифікації прилеглих володінь імперії.

До засобів формування національної ідентичності можна також віднести і художню літературу. Російський реалістичний роман XIX століття активно освоює соціальну проблематику, поставляючи зразки соціальних ситуацій та варіанти їх рішень, а також зразки для самоідентифікації читача [2, 48]. Капіталістичний економічний уклад потребує калькуляції та класифікації населення та артефактів культури, що пов'язано, як показує, М.Фуко з необхідністю створення суспільства, що може бути оглянутим в ретроспективі. В ряду таких класифікаційних та капіталізуючих технологій лежить експозиційна діяльність і, зокрема, музей. За Б. Андерсеном, в довгостроковій перспективі музей, як простір чітко структурованих, класифікованих, переписаних, датованих експонатів, які є упорядкованими в серійні ряди, вибудовує історичну глибину національної історії. В XIX столітті були відкриті Історичний музей в Москві, Третьяковська галерея, Російський музей імператора Олександра III та ін [6, 60].

Механізмами продукування національно ідентичності можна вважати також театралізовані дійства (перфоманс) та архітектуру. Вони були найбільш ефективними візуальними технологіями націоналізації імперії та виробництва ідентичності в масовій свідомості в умовах, коли більша частина населення країни залишалася неграмотною. Потрібно також відмітити, що не тільки в Російській імперії, а й по всій Європі протягом другої половини XIX століття ми стикаємося з таким явищем, як масове виробництво традицій (наприклад, у Франції в 1880 році вперше святкується день взяття Бастилії як національне свято, яке включало в себе як офіційні, так і неофіційні заходи, фейерверк та танці на вулицях – щорічно утверджуючи Францію як націю, в якій кожен француз, жінки та діти грають роль).

Таким чином, до початку 20 століття на, наш погляд, можна говорити про формування російської національної ідентичності хоча б в середовищі освіченої публіки, але стверджувати виникнення нації достатньо складно в силу наступних причин:

- географічної протяжності та недонаселеності імперії, які ускладнювали циркуляцію людей та символів.
- наздоганяючого характеру російської модернізації та, в силу цього, недостатньої розвиненості системи комунікації та ринку преси, як основних механізмів утвердження національної ідентичності
- непослідовності політики імперської влади в сфері освіти та друку.
- об'єктивною обмеженістю російського асиміляторського потенціалу, що виражалось в нездатності держави і прихильників загальноросійського проекту в суспільстві скоординувати свої зусилля, мобілізувати всі можливості для його реалізації та відстоювати уже досягнуте від виклику зі сторони конкуруючого українського проекту [6, 75].

В силу вище перерахованих причин проекти нації та національної ідентичності залишались елітарними. Більшовики, які прийшли до влади після Жовтневої революції, стануть продовжувачами справи, початої російською громадськістю в XIX столітті. Запустивши в реалізацію гігантський радянський «медіапроект», радянське керівництво намагатиметься створити націю радянських людей, правда майже на тих же засадах, на яких будувалась нація російська.

Отже, протягом 19 століття, Росія, як і всі європейські країни, вирішувала проблему політичної консолідації та гомогенізації суспільства, перетворення імперії на національну державу шляхом утвердження загальнонаціональної ідентичності. «Російська/руська ідентичність XIX століття є поєднанням несумісних, здавалось би елементів: міф початку – джерела російської нації – від Скіфів (в слов'янофілоському наративі) і Рюрика в офіційному, до Кирила і Мефодія в панславистському і Московської держави в офіційній суспільній думці (кінця століття). Просторові кордони національної ідентичності також варіювалися від Скіфських степів до Балкан, включаючи в себе незмінне ядро – Центральну полосу Росії [3, 78]. Основними соціокультурними технологіями утвердження національної ідентичності були розвиток та стандартизація освіти, гомогенізація мовного простору, засоби масової інформації, мистецтво, архітектура, масові заходи, а також різноманітні проекти націй. Придушення українського національно-визвольного руху та русифікація України були частиною та відбувалися в рамках саме цього проекту.

Висновки

Дослідження процесів створення російської національної ідентичності для України сьогодні є важливим тому, що сучасна Російська Федерація не відмовилася від спроб створення російської ідентичності і на теренах своїх колишніх колоній в тому числі. Як зазначають російські дослідники, ідея сучасної російської національної ідентичності, що сягає своїм корінням XIX століття, сьогодні, врахувавши причини невдач, будується в рамках консервативного, ліберального, етнонаціонального та неосвразійського проектів, інституалізація яких здійснюється в діяльності російських політичних партій та рухів. Г.А. Філатов пише з цього приводу: «Зміст російської національної ідентичності утворюють такі найважливіші компоненти, як поліетнізм, євразійська геополітична орієнтація, православна конфесіональність, імперський тип політико-правової організації, російська мова як універсальний засіб загальнодержавної комунікації. Ідеократичний механізм концептуалізації національної ідентичності визначається національним міфом – вірою в особливе призначення росіян в есхатологічній перспективі, посередництвом якого здійснюється ієрархізація субідентичностей в різних історичних умовах, що забезпечує загальнонаціональну спадкоємність єдиного месіанського вектора». Історичні ідеократичні форми інституціоналізації російської національної

ідентичності («Свята Русь», «Романівська імперія», «Радянський союз») бути генералізацією різних субідентичностей (релігійної, політичної, економічної відповідно) при збереженні єдиної месіанської регулятивної ідеї» [3, 124]. Оскільки Україна в програмах більшості суб'єктів російської політики є невід'ємною частиною Росії, то вона, необхідно, є об'єктом реалізації проектів створення російської національної ідентичності.

Саме на це спрямована сучасна експансіоністська російська гуманітарна політика. Використовуючи методологію конструктивістів, можна виділити механізми створення російської ідентичності на українській території. Такими є, по-перше, домінування в Україні російської мови, підтримка цього домінування за допомогою засобів масової комунікації (телебачення, кіно, преса, мистецтво, різного роду перфоманси, які влаштовуються російською стороною, встановлення пам'ятників російської історії і т.д.). По-друге, масова присутність на українському ринку російської книжкової продукції (за повної відсутності конкуренції з боку українського книговидавництва). По-третє, намагання створити єдиний освітній простір на території СНД на противагу Болонському процесу, що спрямований на побудову європейської ідентичності. Саме це є причиною величезного обурення та заперечення Болонського процесу російською освітянською та науковою елітою.

Таким чином, можна стверджувати, що поряд з намаганнями створити власне українську ідентичність, на території України відбувається реалізація принаймні двох мегапроектів: проекту створення панєвропейської ідентичності та панросійської. Причому останній впроваджується щонайактивніше, що наочно виражається в посиленні відмінностей між регіонами України. Як зазначає О. Литвиненко, «саме зараз слід опрацювати та вже найближчим часом здійснити комплекс заходів щодо формування нової української ідентичності, яка б інтегрувала та зняла донині такі чутливі проблеми регіональних відмінностей мовних, релігійних, тощо. За умов активізації сепаратистських проявів ця проблема набуває особливої ваги» [11].

Перспективи подальших наукових досліджень – дослідження процесів реалізації на території України трьох конкуруючих мегапроектів: панросійської, панєвропейської та власне української ідентичності.

Джерела

1. Гулевский, А.Н. Соотношение этнической и национальной идентичности : Дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 Волгоград, 2005.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження та поширення націоналізму. К.: Критика, 2001.
3. Филатов Г.А. Русская национальная идентичность в современном российском политическом процессе: Дис. ...канд. полит. наук: 23.00.02. Ростов-на-Дону. 2005.

4. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб. : Алетейя, 2000. — 260с.
5. Майорова О. Славянский съезд 1867 года: Метафорика торжества. //Новое литературное обозрение. 2004. № 51. - С. 89
6. Лукина А. В. Социокультурные технологии формирования национальной идентичности (Историко-методологический аспект) : Дис. ... канд. культурологических наук : 24.00.01 : Екатеринбург, 2004. - 156 с.
7. Гелнер Е. Нації та націоналізм. //Національна ідентичність: Хрестоматія / Т. Воропай (упоряд.). — Х. : Крок, 2002. — 316с.
8. Белинский В.Г. Мысли и заметки о русской литературе. //Самосознание русской литературы. Хрестоматия по культурологи. Спб., 2000. Т. 2.
9. . Хобсбаум Эрик. Нации и национализм после 1780 года / А.А. Васильев (пер.с англ.). — С.Пб. : Алетейя, 1998. — 306с
10. Гелнер Э. Пришествие национализма // Нации и национализм. М.: Праксис. 2002.
11. Литвиненко О. Тінь візантійського орла // Віче. 2005. № 1 (154).

Стаття надійшла 17.05.2006 р.